

EL BALL DELS ESPIES: ORIGEN I EVOLUCIÓ¹

Joan-Antoni Cerdà i Mataix

Tots els pobles necessiten unes senyals d'identitat que els permeten afirmar-se com a tals. Molt sovint les festes esdevenen aquest mitjà pel qual els diferents membres d'una comunitat humana reforcen els seus llaços d'unió. Açò és el que ocorre amb festes com el Misteri d'Elx o les Falles de València. També ocorre el mateix amb els Moros i Cristians a poblacions com Alcoi, Banyeres, Castalla, Onil, Ibi, Biar, Beneixama, Villena, Bocairent, Saix, Petrer, etc. Tots aquests pobles se senten identificats entre ells per tenir el mateix tipus de festa, però alhora cadascun d'ells té uns actes propis que els permeten diferenciar-se de la resta i mostrar el seu caràcter i forma de ser.

La vila de Biar té una forta personalitat com a poble i es mostra orgullosa de mantenir una sèrie de tradicions que ara considera seues, però que en altres temps estigueren més escampades. Podem citar com a exemples més significatius el Rei Pàixaro; i dins les festes de Moros i Cristians, la Baixada de la Mare de Déu entre centenars de fogueres i el Ball dels Espies.

Cada 11 de Maig, el poble de Biar torna a ser l'escenari d'un ritual festiu únic: Es tracta del Ball dels Espies i totes les circumstàncies que l'envolten. El protagonista de tot aquest concurs és la Mahoma; un gegant amb cap de cartó i vestit de moro, que representa el profeta Mahoma. Diversos pobles tenen o han tingut Mahoma (Castalla, Onil, Beneixama, Banyeres, Bocairent, Agullent, Atzeneta d'Albaida, Aiello de Malferit, Saix, Petrer, Callosa d'En Sarrià,...), però la més famosa i valoritzada de totes és la Mahoma de Biar, també cedida a la ciutat de Villena². La referència més antiga que hi ha sobre una efígie de Mahoma la trobem a les festes de Moros i Cristians de Jaen de l'any 1463. La presència d'un ninot que representava normalment a Mahoma —denominat en ocasions Aduar o Papaz— que es colocava dalt del castell quan els moros el conquistaven es documenta també a Toledo en 1533, Alacant en 1700 i 1732, Alcoi en 1741 i Oriola en 1789 (DOMENE 1999: 166).

A Biar, la referència més antiga que coneixem és la d'un article aparegut al *Semanario Pintoresco Español* el 5 de Maig de 1839, titulat "Costumbres Valencianas. Moros y Cristianos". En aquest article es descriu detalladament la Festa de Moros i Cristians de Biar, que en aqueix moment ja era molt semblant a l'actual. Passem a vore l'expressiva descripció que en fa dels espies:

«En medio de la plaza se levanta un castillo de madera. El pabellón aragones tremola sobre sus almenas, y la comparsa de cristianos lo guarnece para defenderlo. El numeroso concurso de vecinos y

forasteros yace en el mayor silencio, y espera con afán el sonido de un clarín anuncio de la llegada del ejército morisco. Se oye por fin, y aparece un grupo de espías vestido del modo mas ridículo y asqueroso, conduciendo un compas y un telescopio, con los que aparentan practicar un reconocimiento. Los ademanes y contorsiones raras y extraordinarias de estos graciosos de la fiesta, producen en el vulgo una risa descompasada, pero en medio de ella es notable la seriedad de los espías, que trabajando por hacer reir nunca se rien, graves hasta lo sumo trabajando por el placer ageno, ellos se atormentan por no gozarlo. [...]

Suena de nuevo el clarín, y el capitán sarraceno aparece en un caballo escoltado con alguna tropa: pide una conferencia al gobernador del castillo y recita en alta voz una mal forjada relacion a la que se da el nombre de embajada. [...] La plaza se inunda de guerreros; los cristianos son vencidos, el castillo es tomado y abatida la bandera de la cruz, se levanta en su lugar la triunfante media luna. El fuego cesa y los árabes se complacen en la victoria, entregándose los espías á los gozos de la embriaguez.

Mas el árabe feroz aun no está satisfecho; ha vencido a los cristianos, quiere insultar al cristianismo. Mahoma va a ser conducido a la plaza espugnada, y la comparsa morisca marcha en su busca. Se oye una desagradable música, y en un carro de triunfo llega Mahoma festejado por los espías.[...] Mahoma es subido al castillo entre las más ridículas demostraciones de alegría...»

Aquesta descripció s'ajusta enormement a la festa actual. Tanmateix, l'article no cita en cap moment el Ball dels Espies. No obstant això, si es pot intuir la realització d'un acte semblant, ja que es fa al·lusió a la música i al festeig per part dels espies. Tampoc es fa referència als versos satírics que actualment es reciten des de dalt del carro. Pot ser siga una omissió o tal volta, en eixa època encara no es realitzara aquest acte. Açò ho discutirem més avant, ja que ara anem a descriure la festa en l'actualitat.

El ritual dels Espies comença per la vesprada, després de la guerrilla. Els moros volen guanyar el castell als cristians i, per tant, els espies es disposen a efectuar l'acte que s'anomena la medició. Aquesta pantomima representa l'espionatge del bàndol moro sobre la plaça cristiana. Així, els espies van medint el terreny i apuntant dades fins que arriben al castell.

Els personatges principals que apareixen són: El medi(d)or³ i el cartógraf, els quals van medint el terreny, o qualsevol persona que se'ls pose per davant, amb un cordell i amb un compàs

respectivament; el portador del llarga-vistes, que no és sino una llarga carabassa buida recolzada en un trípode; l'escrivà, que anota totes les informacions amb una enorme pluma en un gran llibre de pergamí del segle XVIII; l'ajudant de l'escrivà, que porta un orinal de porcellana que serveix de tinter; i la mare de la Mahoma, que porta un cànter ple de ratolins, tapat amb flors. Aquest personatge l'interpreta un home vestit de dona i duu dos acompanyants. A la comitiva s'uneixen també altres figurants, que ajuden a dur endavant aquesta grotesca representació de teatre de carrer. Convé posar de manifest que els diferents càrrecs que ocupen els espies és transmeten de forma hereditària.

La comitiva ix de la plaça del Raval i es dirigeix cap a la plaça de la Constitució, on es troba plantat el castell de festes. Durant el recorregut tots els personatges interpreten seriosament el seu paper, gesticulen exageradament i provoquen situacions ridícules, produint la riulla del públic assistent. En arribar a la plaça de la Constitució, examinen el castell i intenten pujar, però són descoberts pel vigilant del castell que dispara un arcabús. Els espies fugen esglaiats i en eixe moment la mare de la Mahoma llança a terra el cànter amb els ratolins. El trencament del cànter ha rebut, tradicionalment, dues interpretacions: La més extessa diu que les rates simbolitzen la pesta, i que d'esta manera es pretén debilitar als cristians per a poder conquerir el castell. L'altra hipòtesi diu que el trencament del cànter significa el naixement del profeta Mahoma. A continuació es fa l'ambaixada, on resulten vencedors el moros, i els cristians han d'abandonar el castell. Seguidament els moros es dirigeixen a intronitzar dalt del castell la Mahoma, com a símbol que els representa. És aleshores quan es fa el Ball dels Espies, que escenifica l'alegria dels sarraïns que ballen davant de la imatge de Mahoma.

Davant del tot apareixen les primeres parelles que ballen per herència i tradició, i entre les quals vorem als espies que abans han pres part en la representació de la medicció. Darrere apareixen totes les parelles que per promesa o divertiment volen eixir a ballar e(l)s Espies.

Cal remarcar que antigament eixir a ballar els Espies suposava una vergonya molt gran. Per aquest motiu només es ballava per promesa. És a dir, les persones a les quals els ocorria alguna desgràcia, enfermetat, etc, prometien a la Mare de Déu de Gràcia eixir a ballar els Espies si es solucionava el seu problema. Així se sentien comentaris com: - Pobra persona! Què li haurà passat p(er a)' haver d'(e)ixir en e(l)s Espies? Actualment molt poques persones ballen per promesa, la majoria ho fan per divertiment o per complir la tradició.

El Ball dels Espies és una dansa de moviments senzills. Les parelles

ballen enfrontades donant passets al ritme de la música. Quan la música para, els balladors resten in mòbils uns segons i acaben normalment abraçats. A més, en estes pauses de la música els balladors aprofiten per a avançar un poc cap avant.

La música la interpreten bandes de música, la qual cosa brinda una gran sonoritat. No obstant, antigament s'efectuaba amb xaramita i tabal. Ara per ara, degut al gran nombre de gent que hi participa és imprescindible l'ús de la banda de música. És una música antiga quasi idèntica a altres que s'utilitzen o s'utilitzaven a localitats com Tibi, Alcoi, Bocairent, Agullent, Atzeneta d'Albaida, Peníscola, Benassal⁴ ... Malgrat tot, la música dels Espies té un ritme especial que el diferencia de totes les altres, ja que utilitza un compàs amalgama (MOLINA 1988). Aquesta música té el seu origen al segle XVIII, i correspon a la dansa de gitanos del Ball de Torrent (PITARCH 1999: 68-70). Més endavant en parlarem de la relació dels Espies amb el Ball de Torrent.

Pel que fa a la indumentària, el que predomina és l'ús de robes antigues. Normalment, el vestit per a ballar els espies no està predeterminat i sorgeix de forma espontània rebuscant entre els baguls i les caixes. Per contra, algunes persones, especialment aquelles que duen tota la vida ballant, sí tenen un vestit que usen tots els anys. D'altra banda, pense que és significatiu que els biaruts utilitzem l'expressió vestir-se per a ballar els espies. Ningú no diu que es disfressa⁵.

El Ball dels Espies té una estètica especial. Hi ha un conjunt de vestimentes que s'identifiquen amb aquest ritual i que des d'antic s'han vingut emprant. Pel que fa als homes destaquem tres models. El primer seria el de llaurador amb sarahuells o calçotets llargs, camisa blanca, faixa, espadenyas i mocador al cap. Un altre molt utilitzat actualment és el que podriem anomenar de senyoret, amb vestit de jaqueta i capell al cap. Aquest deriva del vestit que abans usaven alguns espies compostat per levita i capell de copa. El darrer seria el de bruixot o pallasso amb un gran capell en forma de con i vestit de colors cridaners. Aquest últim vestit només solen usar-lo alguns membres de la "comparsa" d'espies⁶. Siga quin siga el vestit usat, els homes haurien d'anar mascarats amb sutja o amb ceres de colors, encara que, actualment, no tots hi van.

El vestit de la dona es compon d'una falda, que sol ser un brial, encara que també pot ser un sagalejo a flors, un guardapeus de seda o un refajo de llana, preferiblement antics. Al cos sol posar-se una brusa blanca i damunt un mantó de Manila, un mocador antic, un toqueta, etc. El conjunt s'arremata amb un pomell de roses ben obertes al pit i al cap.

Fa uns anys el Ball dels Espies va esdevenir un carnestoltes fora d'època, ja que triomfaven disfresses d'allò més coentes. Ara per ara, encara queda alguna mostra d'aquella coentor, però el bon gust s'ha imposat i una gran majoria dels participant es vist a l'antiga. Mereix la pena destacar que la gent jove ha adoptat de bon grau el vestir amb aquest tipus d'indumentària. Amb tot, he observat que en els darrers anys molta gent ja no utilitza qualsevol roba antiga que té al seu abast. Ara es prefereix fer-se roba per a ballar, ja que hi ha un afany de lluir. Em sembla una llàstima, ja que açò pot comportar la pèrdua d'eixe encant especial que es percep al Ball dels Espies.

Encara que popularment s'utilitze la denominació de ball, cal considerar els Espies com una dansa ritual per diferents motius: En primer lloc perquè es realitza només en el si d'una festivitat concreta, en un dia i un lloc fixat i de manera anual; també perquè té un significat simbòlic dins la festa on s'inclou, és a dir, l'alegria dels moros i el festeig al profeta Mahoma; perquè utilitza una indumentària especial que sol seguir unes pautes; perquè conta amb uns esquemes coreogràfics determinats; perquè la música que l'acompanya és interpretada per Banda de Música, que es pot considerar com el tipus d'agrupació musical pròpia d'actes festius oficials; i finalment, perquè hi subjau un cert caràcter religiós, al dedicar-se el ball a una imatge de Mahoma i fer-se antigament per promesa a la Mare de Déu de Gràcia.

Per fi, darrere del ball va la Mahoma. Aquesta es munta en un carro engalanat amb rames de xop blanc i es transportada des de la plaça del Raval cap a la plaça de la Constitució. El carro és arrossegat per nombroses persones que ocupen el seu lloc concret⁷. Damunt del carro va la mare de la Mahoma, el vesador i l'apuntador o consumeta, i darrere de la Mahoma un espia s'encarrega d'estirar les cordes que fan que la Mahoma moga els braços i el cap.

La funció del versador es la de recitar versets que escarneixen persones o fets ocorreguts durant l'any. D' ahí ve l'expressió: — No faces a(i)xó que (e)ixiràs en el carro de la Mahoma!. Abans de recitar un vers el versador fa una, dues o tres pitades en funció del tó crític del vers. Els de tres pitades són escoltats amb gran interès i es dediquen normalment a fets escandalosos o polèmics. Els versets creen una gran expectació i la gent s'amuntona al carro per tal d'escoltar-los bé, la qual cosa ocasiona que avance amb dificultat. En el seu recorregut pel carrer Major, la Mahoma fa una parada en la casa de Paco Candela, on des d'un balcó se li posen, a la mitja lluna del turbant, els rotllos de la Mahoma —pasta típica d'aiguardent—. Una vegada s'aplega a la plaça, el versador recita l'últim vers acompanyat de tot el poble:

*La Mahoma de Biar
menja rollets i fogasses,
se l'emporten a Villena
i la inflen a remolatxes.*

Llavors es produeix un esclat d'aplaudiments i alegria i la Mahoma es muntada al castell, on estarà fins el dia següent. L'endemà guanyaran els cristians i després de l'ambaixada la Mahoma es deixarà a la ciutat de Villena per a les seues festes. La Mahoma s'acomiada ballant els Espies pel carrer de la Torreta, encara que en aquesta ocasió la gent ja no es vist. L'adéu és multitudinari, com refrecteix la dita: Haver més gent que quan despedixen a la Mahoma. El dia 8 de setembre, en festes de Villena, la Mahoma tornarà a Biar i se la rebrà d'igual manera⁸. Romandrà tancada a ca'l marquès fins el dia 11 de Maig de l'any següent.

El comiat de la Mahoma no sempre ha estat igual. En l'article del *Semanario Pintoresco Español* s'ens descriu com se li explotava el cap a la Mahoma i com els villeners i els castalluts es disputaven les restes del gegant. Encara hui es rebenta el cap de la Mahoma a localitats com ara Beneixama. A Biar, ja fa molts anys que es respecta la Mahoma —segurament des de finals del segle XIX— perquè ja no se la veu com el símbol dels "malvats infidels moros", sinó que ha esdevingut un fort símbol d'identitat. Així, els villeners van continuar "maltractant" la Mahoma i tirant-la a la font dels burros fins ben entrat aquest segle. Açò va succeir fins que la gent de Villena va començar a sentir també la Mahoma com un símbol d'identitat.

Determinar l'origen dels Espies i tots els elements que conformen aquest ritual és problemàtic. Indubtablement va lligat a la festa de Moros i Cristians. Així el més probable és un origen a finals dels segle XVIII o començaments del XIX, moments en que estava ordint-se a Biar la festa de Moros i Cristians. Com hem vist abans, la figura de la Mahoma era un element prou usual a les festes de Moros i Cristians d'altres localitats i fàcilment Biar pogué prendre-la seguint el model de la ciutat d'Alacant (DOMENE 1999: 172), al igual que ho feren altres pobles.

El problema radica en saber com es van afegir a les festes de Biar la Medició i el Ball dels Espies, ja que no tenim notícies de què aquestos dos elements apareguen en cap festa de Moros i Cristians anterior. ¿Va ser una originalitat biaruda o es va inspirar en altres celebracions?

Si repassem la història de les festes valencianes, descobrirem una celebració de carrer, teatral, còmica i festiva anomenada el Ball de

Torrent. Aquesta representació era duta a terme durant el segle XVII, XVIII i XIX per companyies semi-professionals a les principals ciutats valencianes amb motiu de noces, naixements, coronacions i visites reials. Era una pantomima on es representava de forma grotesca la visita d'uns virreis. En ella s'efectuaven diferents quadres còmics, danses, figuracions, etc. Finalment, sempre acabava en brega, d'ahí la dita acabar com el Ball de Torrent.

El Ball de Torrent fou hereu de les antigues moixigangues i mascarades valencianes. Alhora, a molts pobles es van copiar coreografies i músiques d'aquest ball que es van afegir a les seues festes patronals, algunes de les quals han arribat a l'actualitat. Alguns exemples podien ser la Dansa dels Oficis de Lliria o els Porrots de Silla (PARDO 1995: 133-134).

Segurament açò és el que va ocórrer a Biar, ja que trobem un enorme paral·lelisme entre algunes parts del Ball de Torrent i el ritual dels Espies. Els dies que s'efectuava el Ball de Torrent, pel matí eixia al carrer la comparsa del Repés⁹. Els seus membres recorrien carrers i places imposant uns patrons de pesos i mides descomunals, posant multes i simulant medir o pesar a les persones que es trobaven al seu pas. Algun d'aquests figurants duia un vestit de bruixot o pallaso amb un gran capell en forma de con, molt semblant al d'alguns espies. Al Repés apareix també l'escrivà, amb idèntics atributs que el dels Espies; amb ulleres, levita i capell de copa, amb un gran llibre i un orinal que serveix de tinter.

A continuació del Repés es feia la Cavalcada en la qual participaven tots els personatges que per la vesprada intervindrien en la representació del Ball de Torrent. Vegem la descripció que en fa Amela i Vives (ESTEVE 1991: 143):

«a las doce del mismo día se formaba en las Casas Consistoriales una cabalgata para invitar al vecindario. La integraban el virrey i la virreina (en carroza o bien formando en grupa), varios miembros del ayuntamiento, que eran los que daban el tono cómico, un capellán, un escribano de largo levitón y olla en vez de tintero, maceros con gramallas y demás figurantes de las danzas, comparsas, etc. Al frente iba el dulzainero y el tamboril. Y todos rivalizaban en gestos desaforados, muecas risibles, ademanes descompuestos...»

Us n'adonareu que la Medició dels Espies guarda una gran similitud amb la Comparsa del Repés. D'igual manera la Cavalcada del Ball de Torrent es pot associar al propi Ball dels Espies. Així la "carrossa" on anaven els virreis es converteix en el carro de triunfo on es condueix la Mahoma. Els gestos desaforados, muecas risibles i ademanes descompuestos de la cavalcada del Ball de Torrent acabaran

convertits pel temps, en el Ball dels Espies. En aquesta dansa la mímica jugava un gran paper, però en l'actualitat aquest element ha perdut importància. Suposem que en un principi no existiria una dansa com l'actual, sinó que més aviat seria una desfilada en la qual s'evolucionaria al ritme de la música gesticulant i festejant a Mahoma. De fet, com ja hem vist, al *Semanario Pintoresco Español* no es cita en cap moment una dansa, però sí música i festeig. A més, a Bocairent també va haver una dansa semblant en la qual se simulava una processó irreverent i burlesca amb la figura de Mahoma (PARDO 1995: 136). No hem d'oblidar tampoc que la música dels Espies es va usar a moltes poblacions que tenien Mahoma i s'efectuava algun tipus de dansa. Carles Pitarch (1999) crida l'atenció sobre el fet que aquesta música s'ha vingut utilitzant arreu del País Valencià per a fer dansar o per acompanyar personatges marginals, marginats, infidels o forasters¹⁰.

Sembla, doncs, que algunes parts del Ball de Torrent es van acomodar dins les festes de Moros i Cristians de Biar, mudant el seu significat i passant a representar l'espionatge del bàndol moro sobre el castell cristià i la posterior intronització de l'efigie de Mahoma entre signes d'alegria.

Un element del qual no hem tractat fins ara el seu origen és els versets de la Mahoma. Com apuntavem abans, a l'article del *Semanario Pintoresco Español* no ens apareix cap referència a estos versets. Pot tractar-se d'una omisió del redactor de l'article, però pense que en eixe moment encara no es faria aquest acte. Durant el segle XIX i fins a començaments del XX es realitzava a Biar la Festa dels Folls. Esta festivitat es duia a terme la vespra i la festa dels sants Innocents. Al llarg i ample de la geografia valenciana encara es mantenen vius nombrosos exemples de festes de folls. A la mateixa comarca de l'Alcoià tenim els casos d'Ibi i el Camp de Mirra. Aquestes festes es caracteritzen per l'existència de bans o pregóns satírics on es fa crítica dels sucesos de l'any. És el cas del carro dels amantats a les Festes d'Hivern d'Ibi. Tanmateix, la festa dels Folls de Biar careixia d'aquest element. Es fàcil pensar que en un principi sí que es fera un pregó còmic; però que aquest es traslladara a les festes de Maig, integrant-se en el carro de la Mahoma. No obstant, per a poder fer aquesta afirmació ha de confirmar-se que la Festa dels Folls és anterior als Espies, cosa que hui encara no sabem¹¹. El que sí sabem, és que a Atzeneta d'Albaida també existiren estos versos recitats des del carro de la Mahoma.

Com a conclusió, només ens queda destacar la pervivència en el temps d'unes formes festives pròpies del segle XVIII, encara que de tradició més antiga, que han perdurat ritualitzades dins les festes de Biar. Amb tot, eixe manteniment de formes va suposar una

reassignació de significats i funcions. En l'actualitat el principal paper d'aquest ritual és la identificació dels biaruts com a poble cohesionat. També continua estant present la crítica social dins els versets de la Mahoma. Aquest continua sent un mitjà vàlid que té la comunitat local per a expressar el seu rebuig i censurar certs fets o comportaments, així com fer burla del poder.

¹ Aquest article es va presentar com a comunicació al V Congrés de Festes Tradicionals de la Comunitat Valenciana, celebrat a Petrer del 17 al 19 de novembre de 2000. A més ha estat publicat a la Revista Oficial de Festes de Maig, Biar, 2001, p. 94-99.

² Tradicionalment, s'ha dit que Biar deixava la seua Mahoma a Villena per tal de no haver de pagar per l'ús de la presó d'aquesta ciutat. Per a més informació sobre aquest fet vegeu ALBERT, J-P. i ALBERT-LLORCA, M. (1999: 276-277).

³ En determinades paraules o expressions s'ha estimat oportú fer una transcripció ortogràfica de la parla biaruda. Aquestes paraules apareixen en cursiva i es representen entre parèntesi les lletres que no es pronuncien.

⁴ També guarda relació amb la música d'alguns balls de nanos com els de Petrer, Xixona, Alacant, Alcoi, Callosa d'en Sarrià, Ontinyent, Castelló de la Plana,...

⁵ El terme vestir-se s'usa per a molts rituals, ja que en realitat els que hi participen no se senten disfressats. Assumeixen que la indumentària pròpia del ritual forma part d'un moment determinat de la vida (com el vestit de bateig, comunió, noces, etc) o del cicle anual (com el vestit de Moros i Cristians, de Setmana Santa, etc). A més l'expressió disfressar-se té unes connotacions negatives que no té vestir-se. Actualment, la comunitat biaruda percep positivament el Ball dels Espies, per açò pot resultar ofensiu el terme disfressar-se.

⁶ Ens referim al grup d'espies que escenifica la medicació. Antigament se'ls anomenava Comparsa dels Espies.

⁷ Antigament duien el carro les persones més pobres del poble, i se'ls pagava per fer-ho. Per aquest motiu, estava mal vist arrossegar el carro de la Mahoma. En l'actualitat açò és considera un privilegi. A més, es guarda amb recel el lloc de cadascú en el carro, ja que des d'ahí es poden escoltar bé els versets de la Mahoma. Ara, quasi ningú gosa ocupar un lloc que no és seu.

⁸ La tornada de la Mahoma coincideix amb la festivitat de la Mare de Déu de l'Orito. Fins fa pocs anys, davant de l'ermita se celebraven carreres i biga ensabona(da). Esperem que els veïns del barri recuperen prompte aquesta festa tan tradicional.

⁹ També és de destacar la semblança del Repés amb la Festa dels Enfarinats d'Ibi, en la qual, el dia dels Innocents, els enfarinats recorren els carrers imposant uns patrons de pesos i mides descomunals i posant multes.

¹⁰ S'intueix, per tant, que originàriament aquesta música s'emprava amb unes connotacions negatives, la qual cosa ve corroborada pel fet que a l'article del Semamario Pintoresco Español es qualifique de «desagradable música».

¹¹ Per a més informació sobre la Festa dels Folls de Biar vegeu CERDÀ, J-A. (1999: 199-201)

BIBLIOGRAFÍA

ALBERT, Jean-Pierre i ALBERT-LLORCA Marlène (1999), "Acerca del intercambio de la Mahoma", en la revista anual *Día 4 que fuera*, Sant Vicent del Raspeig, Junta Central de Fiestas, Villena, pp.276-277.

CERDÀ I MATAIX, Joan-Antoni (1999), "Les tradicionals festes d'hivern. La Festa dels Folls i la Volteta de la Reina", en *Revista oficial de Fiestas de Mayo-Biar*, 1999, Sant Vicent del Raspeig, Ajuntament de Biar, pp. 199-201.

DOMENE VERDÚ, José Fernando (1999), "Historia e identidad en el origen de las fiestas de moros y cristianos", en *Jornadas de Antropología de las Fiestas. Identidad, Mercado y Poder*, Sueca, pp. 165-180.

ESTEVE FAUBEL, Josep-Maria (1991), "Danses i balls de la comarca Camp de Túria", en *I Congrés d'Estudis Comarcals del Camp de Túria, Lliria*, Institut d'estudis Comarcals del Camp de Túria, pp. 135-144.

FÀBREGAS, Xavier i BARCELÓ, Pau (1976) "Biar: El Ball de les Espies" en *Cavallers, Dracs i Dimonis. Itinerari a través de les festes populars*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp.107-130.

GÓMEZ I SOLER, Sergi (1999), "Una mirada als nans i gegants

valencians" en *El teatre en la festa valenciana*, València, Consell Valencià de Cultura, pp. 337-356.

MAESTRE CASTELLÓ, Miguel i LUNA SANTONJA, Pedro A. (1988), "El Ball dels Espies" en *Moros y Cristianos, Biar, Mayo 1988*, L'Olleria, Comisión de Fiestas de Moros y Cristianos de Biar.

MARTÍ I MORA, Enric (1995), *El Ball de Torrent*, València, Caixa Rural de Torrent.

MOLINA I CONCA, Mateu (1988), "La música del Ball dels Espies." En *Moros y Cristianos, Biar, Mayo 1988*, L'Olleria, Comisión de Fiestas de Moros y Cristianos de Biar.

MONFERRER, Àlvar (1996), *Les Festes de Folls*, València, CVC.

N.B.S. (1839), "Costumbres Valencianas. Moros y Cristianos" en *Semanario Pintoresco Español*, Madrid.

OLLER BENLLOCH, Mª Teresa (1951), "Canciones y danzas de la Sierra Mariola" dins *Cuadernos de Música Folklórica Valenciana*, núm. 10, València, pp. 78-79, 128-129.

PARDO PARDO, Fermín (1995), "Danses rituals i processionals." en *Festes d'Estiu. Calendari general de festes de la Comunitat Valenciana*. Volum 1. València, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, ITVA, pp. 129-143.

PITARCH ALFONSO, Carles (coord.) (1999), *La Xaramita en Alcoi. El repertori de Bene Ripoll Peidro (1907-1999) i altres peces tradicionals*. Alcoi, Grup de danses "Sant Jordi" d'Alcoi, Taller de música "Castell Vermell" d'Ibi.

Un espía (1987), "Els Espies" en *Moros i Cristians, Biar, Maig 1987*, Biar, Comisión de Fiestas de Moros y Cristianos.

VARGAS LLOVERA, Mª Dolores (1999), "La identidad en un ritual festivo: El Ball dels Espies de Biar", en *Jornadas de Antropología de las Fiestas. Identidad, Mercado y Poder*, Sueca. pp. 97-108.